

ДІАЛОГ У ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ ХРИСТИАНСЬКОЇ ЕТИКИ (РОЗВИВАЮЧИ БАХТІНСЬКІ КОНЦЕПТИ)

Олександр Голозубов

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Анотація:

Бахтінські категорії діалоговості та ставлення до Іншого застосовуються до проблемного поля християнської етики. В ситуації постмодерну бахтінська діалоговість конфліктує з його ж тотальністю карнавалу, який поєднує всіх у гротескному тілі народної культури. Якщо розуміти сміх не тільки як емоційно-вольову маніфестацію цієї культури, а радість – як виявлення несумісної з нею позиції, але й одне та інше також як ставлення до Іншого, зокрема й до Бога, то таке тлумачення не тільки примиряє бахтінські концепти між собою, а й пояснює актуальність його теорії для постмодерної теології.

Голозубов Олександр. Диалог в проблемном поле христианской этики (развивая бахтинские концепты)

Бахтинские категории диалоговості и отношения к Другому применяются к проблемному полю христианской этики. В ситуации постмодерна бахтинский диалогизм конфликтует с его же тотальностью карнавала, который объединяет всех в гротескном теле народной культуры. Если понимать смех не только как эмоционально-волевою манифестацию этой культуры, а радость – как выявление несовместимой с ней позиции, но то и другое также как отношение к Другому, в том числе к Богу, то такое толкование не только примиряет бахтинские концепты между собой, но и объясняет актуальность его теории для постмодерной теологии.

Holozubov Oleksandr. A dialogue in the problem field of Christian ethics (developing Bakhtinian concepts)

The paper applies Bakhtinian categories of dialogueness and attitude to the Other to the problematic field of the Christian ethics. In the postmodern situation Bakhtin's dialogueness conflicts with its own totality of the carnival, which unites everybody in the grotesque body of the folk culture. If we approach laughter not only as an emotional and volitional manifestation of this culture, and joy as a manifestation of the position incompatible with it, but treat both of them also as attitudes towards the Other, including God, then this interpretation does not only reconcile Bakhtinian concepts between themselves, but explains his theory's relevance for the postmodern theology.

Ключові слова:

діалог, християнська етика, Бахтін, постмодерн, сміх

диалог, христианская этика, Бахтин, постмодерн, смех

этика, Бахтин,

dialogue, Christian ethics, Bakhtin, postmodern, laughter.

Відомо, які дискусії спричинила в Лісабонському договорі – своєрідній конституції ЄС – теза щодо християнства як духовної основи європейської спільноти. Певні конфесії та уряди, на які вони мали вплив, заперечували необхідність такого постулату, посилаючись на поліетнічність і мультикультурність того простору, інституціоналізація якого відбувається і в якому все численнішими та помітнішими стають різні релігії та етнічні спільноти зі своїми віруваннями, звичаями та нормами поведінки. Попри те, що в текст угоди, підписаної в 2007 р., ця норма увійшла в дещо скоригованому й узагальненому вигляді, фундаментальна роль релігійного чинника в становленні європейської єдності залишилася незмінною, як на цьому наполягала більшість країн, насамперед ті, що лобіювали інтереси католицької церкви (Італія, Польща та ін.).

Ми думаємо, що взагалі проблема є значною мірою штучною, адже саме в християнстві як моральній релігії (за І. Кантом) закладені основи для ёвзаємоповаги та ёвзаєморозуміння між людьми та народами. Представник реформатського напрямку в християнстві Й. Даума заперечує визначення ставлення до Бога як релігійного, а до ближнього – як морального, або етичного за своєю суттю. Він вважає, що, поперше, оскільки наша мораль зумовлена нашим ставленням до Бога, то християнська етика є

осмисленням моральної дії як стосовно Бога, так і ближнього; по-друге, приймаючи аксіоматичність цього твердження, Й. Даума, тим не менш, робить безпосереднім предметом своїх міркувань саме осмислення морального вчинку щодо ближнього, розуміючи під цим ближнім не тільки людину, а й інші живі істоти й усе навколишнє середовище, за яке людина несе певну відповідальність перед Богом [4]. Таким чином, християнську етику ми розуміємо не як специфічну галузь християнського вчення, опановану моральною проблематикою, а як християнський погляд на весь спектр етичних питань сучасності. Тоді постає одна з проблем християнської етики: хто репрезентує її для суспільства – церква, богослови, релігійні філософи, науковці в галузі моральної філософії? У будь-якому разі серед актуальних проблем християнської етики посідає вагомe місце блок проблем, пов'язаних із прийняттям рішень щодо здоров'я, життя та смерті людини (церковна політика щодо абортів, евтаназії, причому й стосовно тварин); зі зміною гендерних і соціальних ролей (одностатеві шлюби, представники нетрадиційної сексуальної орієнтації, зокрема й серед священників та ін.); із традиційними проблемами насильства, зла, прощення, милосердя (підтримка різними конфесіями всередині країни політичних сил, що ворогують). Але найважливішою серед цих проблем є проблема ёвзаєморозуміння та діалогу

між конфесіями, державами, людьми, культурами, а значить – проблема Іншого.

До діалогічного принципу в літературознавстві, педагогіці, психології та інших галузях знання зверталися Ц. Тодоров, П. Фрейре, Х. Херманс, А. Россохін та багато інших. Однак найбільш масштабні розвідки в галузі діалоговості здійснені мислителями, які, хоча й не були власне теологами, але саме через розуміння діалогу вибудовували власний формат релігійної віри та богословської рефлексії. І це стосується не тільки М. Бубера, у теології якого діалог відіграв важливу роль, а й такого представника начебто суто наукового знання, хоча й у його гуманітарній площині, як М. Бахтін.

Діалогізм і категорія Іншого були розроблені насамперед західною гуманітаристикою, але величезну і, ймовірно, вирішальну роль у відкритті та подальшому розвитку цих концептів відіграла філософія М. Бахтіна. Показово, з яким ентузіазмом його ідеї були сприйняті на ліберальному Заході, у той час як на його батьківщині продовжувала домінувати монологічна модель мислення та культури. М. Бахтіну ми зобов'язані, головню, двома комплексами ідей і концептів. Перший із них формується навколо карнавалу, карнавалізації та карнавальних персонажів, другий – навколо діалогізму й поліфонії. Інші прочитання, особливо популярні останнім часом, засновані на богословських джерелах мислення й творчості М. Бахтіна. Причому, на нашу думку, вони безпосередньо «зав'язані» на категоріях карнавалу та діалогу. Так, Чарльз Локк в есе «Карнавал і інкарнація: Бахтін і богослов'я православ'я» (1991) угледів у бахтінському карнавалі суто православне благоговіння перед матеріальним, своєрідний освячений пантеїзм під прикриттям марксистсько-ленінського матеріалізму [5]. А Михайлович і зовсім визначає теорію Бахтіна як «теологію дискурсу», з'єднуючи діалог і карнавал на основі теологічних концептів втілення (інкарнації), святого причастя (євхаристії) і помазництва божого (Христології) [6]. Відомий бахтінознавець, професор Принстонського університету Керол Емерсон вважає, що гуманізм Бахтіна з самого початку мав сильне релігійне забарвлення, вкорінене в «інтуїтивістських традиціях східного православ'я» [5, с. 48]. Відомі дослідження В. Махліна та інших учених, присвячені ставленню М. Бахтіна до російської та західної релігійної філософії, зокрема й до видатного представника філософії діалогу М. Бубера, представників російського богослов'я П. Флоренського та Н. Лоського та ін. За К. Ісуповим, Бахтін пройшов шлях від християнського антропоцентризму до втрати

самоцінності «я» [1, т. 1, с. 7–44]. При цьому останнє розуміється через ставлення до Іншого. Як Іншого, чужого, зокрема в роботі «Форми часу і хронотопу в романі», М. Бахтін виводить таких карнавальних персонажів, як блазень, дурень, шахрай. Проте, за формулюванням К. Клерк і М. Холквіста, для Бахтіна ніхто інший, як Бог, «є шляхом для осягнення дій другості в повсякденному житті» [1, с. 62]. Христос – подія в розвитку діалогічної свідомості.

Метою цієї статті є визначення ставлення християнської етики до проблеми другості та діалогічності, а також генеза цього питання в контексті окресленої М. Бахтіним парадигми.

Власне, етичний дискурс, акцент на особистих моральних зусиллях людини відрізняє християнство, як і інші світові релігії, від так званих національних, що акумулюють у собі насамперед культурні практики, обряди, традиції й жорстку нормативність зовнішніх форм поведінки, спрямованих на прояв релігійних почуттів щодо Бога. У християнстві комплекс поведінкових норм спрямований на виявлення ставлення до Іншого, до ближнього. Етика благодаті посідає місце етики закону.

Хоча систематичні основи християнської етики закладені в середні віки, саме етичне начало християнство сприйняло з античності, де, власне, і складається етика як вчення про чесноти й моральне життя. Християнська філософія, формуючи картину світу, контроверсивну щодо світогляду давніх греків, все-таки ввібрала в себе багато чого з античної та елліністичної думки, зокрема й поняття Логосу, але не зберегла також багато з того, що притаманне античному філософуванню в кращих його зразках, насамперед діалогове начало. Наголос на природженій гріховності та неможливості самовизначення у бік добра без божественної благодаті також не сприяв активному ставленню до буття. Діалогізм, спочатку властивий християнству в силу його апостольського покликання й місіонерського характеру, так само як філософський подив і почуття духовного оновлення, *La Vita Nova*, усувався з християнства в міру його догматизації та інституціоналізації, а також перетворення діалогу на односторонню полеміку з еретичними вченнями. Проте необхідний потенціал радості, подиву й діалогу зберігся в надрах західного християнства завдяки його інкорпорації в культурний простір з перших століть існування та зрощення з філософією у схоластичній системі середньовіччя. Католицизму доводилося не тільки вести полеміку з ересями, а й здебільшого бути причетним до різних форм міжкультурної й міжконфесійної взаємодії в Європі та за її межами на всіх континентах. Крім того,

інституціоналізм і політична складова католицької церкви, настільки часто відзначена православними богословами, привчали західних теологів до гнучкості думки, пошуку компромісу та ведення дискусії, хоча така суперечка зазвичай не завжди вела до віднайдення істини або згоди сторін.

Під час полеміки навколо Брестської унії 1596 р. православ'я набуло значного досвіду діалогізму, який став навіть джерелом виникнення цілого пласту української полемічної літератури. Але ця полемічність значною мірою втрачена українською православною культурою в міру насадження імперської моделі життя та думки на території України як частини Російської імперії. Проте саме в російській культурі народжується потужний феномен філософії діалогу, що ґрунтується на складному комплексі філософсько-естетичних ідей і літературознавчих практик. Осмислення цього явища, окреслення його проблемного поля та системи координат діалогічного мислення відбувається у творчості М. Бахтіна. Якщо Бахтін у своїх міркуваннях спирався на досвід «олюднення» Христа у православній думці, на сприйняття його в інтимній близькості до людини, але без емоційної екстатичності деяких католицьких святих, то в постмодерній західній теології сам Бог стає Іншим і при цьому конструктом самоідентичності для того, хто перебуває з Ним у діалозі. На нашу думку, це одна з проблем християнської етики, зумовлена тотальним поза-покладанням Бога людині, на відміну від Іншого, інакшість якого сприймається переважно в певному людиновимірному сенсі – гендерному, соціальному, віковому, етнічному, культурному. Акумуляція різних ликів Іншого в одному персонажі відштовхує, а відсутність спілкування, комунікації заганяє людину в глухий кут відчуження. Цілісність же й абсолютна повнота сакрального образу, його насиченість не потенційними смислами, а реалізованими у своїй повноті з одночасною незавершеністю, відкритістю, – приваблює та притягує. Діалог із сакральним є швидше за все не вербальним, проте не менш змістовним і концептуальним для духовного буття людини.

Можливо, саме філософія діалогу, філософія спілкування здатні стати основою для розв'язання етичних проблем науки (біоетика – евтаназія, клонування, трансплантація органів тощо; відповідальність ученого перед результатами свого експерименту), що адресують свої виклики людині як духовній істоті, але при цьому, незалежно від конфесійності, слабкій, такій, що сумнівається, боїться саму себе, відповідальності перед суспільством, перед Богом і набагато менше перед собою. Тим часом

через діалог, комунікацію з Іншим людина відкриває саму себе, свою тілесність, емоційність, недосконалість і пошук можливого.

Готовність і здатність до діалогу – одна з вічних проблем європейської культурної ідентичності, заснованої на європоцентризмі та егоцентризмі. Адже починаючи з античної доби, людина мислить себе головним предметом осмислення й зображення у філософії, літературі та мистецтві, і це є одним із головних чинників, наскрізною ознакою європейської культури. Образ людини як цілісної, духовної та культурної істоти неодноразово переживав кризу, зазнавав неабияких трансформацій, деформацій і перетворень. Діалоговість із навколишнім світом ніколи не вела до повного ототожнення з ним чи до розчинення в ньому, на відміну від східних релігій, які традиційно закликають людину зруйнувати власну особистість. Ті постулати світових релігій, які містять вимоги до моральної самодисципліни (не кради, не кажи неправду тощо), надзвичайно близькі між собою. Але якщо, скажімо, у буддизмі поняття іншої живої істоти, стосовно якої не можна чинити насильство, стає, наскільки це можливо, загальним, безособистісним, охоплюючи не тільки власне людину, а й будь-яку тварину, то в християнстві узагальнений образ ближнього постає в численних, але конкретних обличчях Іншого. У ситуації постмодерну Інший набуває ознак девіантності, маргінальності, і це ще більше загострює проблему етичного ставлення до нього.

Відкриття інакшості, або «другості», – заслуга постмодерну. У ситуації постмодерну антропологічний дискурс набув нового виміру: людина у ставленні до Іншого, у діалозі з ним. Домінантою постмодерної теології стає зміщення центру богословського дискурсу від слова до ставлення, від моноїдеї до діалогу та поліфонії. Голос Іншого виявляється повноцінним і самостійним, а сама його маргінальність іще більш привабливою для філософії і теології. Виникає навіть поняття «маргінальної антропології» (П. Гурін). «Другість» маніфестують різні варіанти девіантної тілесності, а теологічне осмислення репрезентують феміністська теологія, гендерна теологія тощо. При цьому західне богослов'я, як і завжди у своїй історії, залишається інкорпорованим у політичний, соціальний, культурний простір західного світу, де впродовж століть взаємодіють, з одного боку, еліністичний чинник з його культом тілесності й одночасно раціональності, громадськими чеснотами Града земного та розгалуженими релігійними уявленнями, а з іншого – християнський, заснований на концентрованому релігійному

почутті та картині світу, сформованій у своїх основах у середньовіччі.

За Бахтіним, середньовічний світ дуалістичний. Сміхова культура протиставляється офіційній, серйозній. Але саме знаменита книга М. Бахтіна про Рабле стала одним із джерел переосмислення сміху в середньовічній культурі, привернула інтерес до концепту «карнавал» і, врешті-решт, до сакралізації сміху в теології постмодерну. Водночас саме його теорія дає змогу зробити дискурсивне поле цієї сміхової культури (інакше кажучи, постмодерної Божественної комедії) діалогічним, а не догматичним, а вчинки її акторів – подіями в конкретній одиниці на основі не-алібі в бутті, залученості до буття, до відповідальності.

Сміх і гумор, незважаючи на їх поверхову безвідповідальність, стають каналами діалогічності у відкритому просторі цієї комедії, емоційно-вольовими засобами соціалізації, комунікації і взаєморозуміння, а діалогові відносини між їх суб'єктами розв'язують, таким чином, одну з проблем християнської етики, а саме – проблему протиставлення сміху й радості та їх примирення в концепті духовних веселощів. Відомий католицький святий XVI ст. Філіппо Нері в кінострічці «Я обираю рай» (Італія, 2010) говорить: «Бог – це не страх. Бог – радість, щастя. Молися в будь-який момент і постарайся бути щасливим... Радісне серце ближче до Бога, ніж таке, що сумує». Церковники закидають йому, що замість того, щоб молитися, він спонукає дітей «стрибати, танцювати та співати», і це вносить хаос в життя суспільства. Адже начебто тільки священики можуть говорити про Бога. Філіппо для Церкви принаймні дивак або навіть божевільний, але сам Нері вважає: «Хай краще розглядають мене як безумця, ніж святого. Це веселіше та легше». За Бахтіним, радість – пасивний і беззахисний стан буття [2, с. 157]. Саме в цьому полягає його цінність, адже активність безнадійно серйозна, як і необхідність, «свобода сміється». Навіть танець пасивно активний, він є моментом одержимості буттям, коли «інший танцює в мені».

Традиція духовних веселощів наявна і в українській культурі, насамперед у творах Г. Сковороди. Гра, сміх і радість стають засобами передачі невимовного й засобами інтеракції, а значить вираженням позиції в системі відносин між Богом, людиною і світом, де сам Бог може виступати як Інший. Розділений або односторонній сміх учасників цієї постмодерністської Божественної комедії визначає характер їхніх стосунків, ступінь і можливість розуміння й комунікації між ними, можливість поліфонії, в якій базове діалогове

початок стає різноспрямованим, поліваріантним і таким, що конструє Бахтінське багатоголосся. Той, хто сміється, як і в зв'язку з чим, дає змогу говорити про розділений сміх симпатії з або односторонній глузливий сміх *над*.

Про такий різний характер сміху, як визначальний для з'ясування системи відносин Бог – людина – світ – блазень Господень, як антропологічний фокус цієї драми, йшлося в попередніх публікаціях автора, але зараз хотілося б зробити акцент на тому, що дещо подібне розрізнення сміху визначає і його моральну релевантність [3]. С. Аверинцев у статті «Бахтін, сміх, християнська культура», аналізуючи бахтінську концепцію, визначає типологію сміху, на одному полюсі якої «сміх людини над собою, сміх героя над боягузом усередині себе, сміх святого над Світом, Плоттю й Пеклом, сміх честі над безчестям і внутрішньої зібраності над хаосом...» [1, т. 1, с. 473], а на іншому – «сміх цинічний, сміх хамський, в акті якого той, хто сміється, позбавляється від сорому, від співчуття, від совісті» [1, т. 1, с. 474].

Бахтінський карнавал репрезентує в цілому одну форму сміху – позитивного й загального. Але саме бахтінський дискурс дає змогу вибудувати комунікативний простір у тих напрямках постмодерністської теології, які визначають ставлення до Іншого на основі різних екзистенціалів людського буття, таких, як любов, радість, сміх, гра, оскільки припускають відсутність монопольного становища будь-якого з цих концептів, так само як і будь-кого з акторів у постмодерністському світі – тексті – Божественній комедії, примушують до діалогу, до події, до співчасного переживання. Отже, унікальність людської особистості та заданість світу поєднується в акті вчинку, акті нашої діяльності, нашого переживання, в якому неподільно поєднані Я та Інший. Таким актом переживання стають радість, сміх, гра, танець як маніфестація божественного прийняття Іншого.

М. Бахтін був сприйнятий з ентузіазмом західною гуманітаристикою тому, що його теорія виявилася співзвучною більш загальній карнавалізації культури, підготовленій розвитком концептів гри, блазнювання, сміху, а згодом та ж західна гуманітаристика значною мірою відмовилася від свого схилення перед Бахтіним, оскільки його карнавальний дуалізм руйнував його ж власну поліфонію. Проте в карнавалізованому християнстві поєдналися постмодерністське розуміння сміху як засобу комунікації між акторами нової Божественної комедії і засноване на бахтінському діалогізмі й після-бахтінській філософії Іншого подолання та недопущення ідолізації кого-небудь з акторів цієї комунікації та монополізації його дискурсу.

Список використаних джерел

1. Бахтин М. М. : pro et contra. Личность и творчество М. М. Бахтина в оценке русской и мировой гуманитарной мысли : В 2-х т. / Сост., вступ. ст. и коммент. К. Г. Исупова. — СПб. : РХГИ, 2001–2002. — 552 с.
2. Бахтин М. М. Автор и герой. К философским основам гуманитарных наук / М. М. Бахтин. — СПб. : Азбука, 2000. — 337 с.
3. Голозубов О. В. Теологія сміху як феномен західної культури // Філософська думка. — Київ. — 2012. — № 6. — С. 66—80.
4. Даума Й. Использование Писания в этике / Й. Даума // Реформатский взгляд [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.reformed.org.ua/2/47/Douma> (12.12.14).
5. Эмерсон К. Карнавал : тела, оставшиеся неоформленными ; истории, ставшие анахронизмом / К. Эмерсон // Диалог. Карнавал. Хронотоп. — 1997. — № 2. — С. 18—31.
6. Lock C. Carnival and Incarnation : Bakhtin and Orthodox Theology / C. Lock // Journal of Literature and Theology. — Vol. 5 (1991). — № 1. — P. 68—82.
7. Mihailovic A. Corporeal Words : Mikhail Bakhtin's Theology of Discourse / A. Mihailovic. — Evanston, Illinois : Northwestern University Press, 1997. — 291 p.

Відомості про автора:

Голозубов Олександр В'ячеславович
 aleksandr_golozubov@rambler.ru
 Національний технічний університет
 «Харківський політехнічний інститут»
 вул. Фрунзе, 21, м. Харків, Харківська обл.,
 61002, Україна.
 doi:10.7905/vers.v0i4.1024

Надійшла до редакції: 06.12.2014 р.
 Прийнята до друку: 15.01.2015 р.

References

1. Bakhtin M. M. : *Pro et contra*. (2001–2002) *Personality and M. M. Bakhtin's creative works in evaluation of Russian and world humanitarian thought* : In 2 vol. Comp., foreword and comments by K. G. Isupov. SPb. : RCHA [in Russian].
2. Bakhtin, M. M. (2000). *Author and hero. To the philosophical foundations of humanitarian sciences*. SPb. : Azbuka [in Russian].
3. Holozubov, O. V. (2012). Theology of laughter as Western culture phenomenon. *Filosofs'ka dumka*. Kyiv, 6, 66—80 [in Ukrainian].
4. Dauma, J. Use of Scripture in ethics. Retrieved from : <http://www.reformed.org.ua/2/47/Douma> [in Russian].
5. Emerson, C. (1997). Carnival : bodies that remained unshaped ; stories that became anachronism. *Dialog. Karnaval. Khronotop*, 2, 18—31 [in Russian].
6. Lock, C. (1991). Carnival and Incarnation : Bakhtin and Orthodox Theology. *Journal of Literature and Theology*. Vol. 5. No. 1, 68—82 [in English].
7. Mihailovic, A. (1997). *Corporeal Words : Mikhail Bakhtin's Theology of Discourse*. Evanston, Illinois : Northwestern University Press [in English].

Information about the author:

Holozubov Oleksandr Viacheslavovych
 aleksandr_golozubov@rambler.ru
 National Technical University
 “Kharkiv Polytechnical Institute”
 21 Frunze St., Kharkiv, Kharkiv region, 61002,
 Ukraine.
 doi:10.7905/vers.v0i4.1024

Received at the editorial office: 06.12.2014.
 Accepted for publishing: 15.01.2015.